

zett világ égi mása. Ami éppen azért lehetséges, mert semmi sincs benne, ami valamilyen földi valóságunk pontosan megfelelné. Csak az önkényi rendjével összetartozó emberi magatartások valóságosak. És ebben a felismerésben teljesebbé válhat az aztán magának a regénynek a megértése.

A megértés folyamata ugyan a képzeletbeli jelleg felismerésével indul meg, hogy az ettől kezdve már folyamatosan formálódó érzések lépésről lépésre kapjanak formát, mindaddig, amíg meg nem állapodnak és arculatot nem kapnak. Ez az arculat azonban végül is homályos marad. Még az érzések leülepedése sem hoz teljes tisztázódást. Mert sok minden bizonytalan és megnevezhetetlen marad. És főleg azért, mert marad olyasmis, amit nem tudunk meghatározni, de amire bizottsággal ismerünk rá mégis.

Ehhez az is hozzájárul, hogy nem ébrednek újra azok az érzések, amelyek a rendszer nyomása alatt kísérték napjainkat. Bizonytalanság, nyugtalanság sejlik fel az emlékek mélyéből. Valami azonban mindig hiányzik a megelevenítő emlékezésből. Akkoriban újra és újra félelmekkel találkoztunk volt. Rövid rettegek, hosszabb félelmek és szinte állandó szorongások fogták be az életet úgy, hogy váltakozásaik csak időlegesen tisztultak nyugalommá. A nyugtalanító várakozástól pedig sose lehetett megszabadulni. Mindez annyi-féle formát ölthetett, ahányféle helyzetben éltek az emberek, és olyanokat, amilyenek az emberek maguk voltak. Csak a bizonytalan fenyegetés volt közös és általános.

A félelmeket pedig nem lehet megidézni. Márpedig annak a világnak éppen a mindent átfogó félelmek sokasága volt a fenntartója. Oly mértékben, hogy enélkül a rendszer nem is foghatott volna át mindenkit, és az önkéntes szolgátság sem tudott volna rendszerré szilárdulni.

Ezeket a félelmeket senki sem tudta elfelejteni. De csak gondolatban lehet őket megidézni. Ha akarjuk. Az viszont nem az akaratától függ, ami a lélek mélyén él tovább. Sok formája és módja van ennek is, de valamelyik mindig eleven marad bennünk. Még akkor is, amikor a folyamatos átalakulások által lehetővé tett kibontakozás már elfedte a régi élmények hatásait. Abban az esetben viszont, ha valamilyen szakítással bújtunk ki a rend-

szert kényszerítő szorításából, ha mondjuk országot változtattunk, akkor e szabadító váltás különös cezúrája szerint gömbölyödhetnek össze az érzések. A félelmek és szorongások emléke úgy is átalakulhat, hogy fallá válik. Ódzkodunk visszamenni oda, ahol a rendszer, amelyből kiszakítottuk magunkat, megéltük. Ugyanakkor mindig érezni a visszalátogatás erősödő vágyát. Visszamegyünk, ahogy Bodor Ádám visszaküldi Andrejt. És mi is úgy járunk-kelünk ott, mint ő. Kereshetjük régi kedvesünk házat a kakukkfüves réten, de csak üszkös nyomaira találunk. Vagy ha megtaláljuk a házat, az ő nyomait már csak a temetőben leljük meg. Vagy ha megtaláljuk őt magát, akkor meg a szerelem pernyéjével kell megelégednünk. Köthetünk új barátságokat, találhatunk új szerelemre, de ez is csak a valaha voltak elföldelését segítheti.

Az emlékek azonban így is megmaradnak. Azokkal és a lappangó érzésekkel egyvalamit mindig lehet tenni. Mesévé lehet formálni, hogy a képzelt történetek egybekapcsolódó vonalai úgy kristályosodjanak ki, mint Andrej nyomai a körzet füves rétjein. Hogy ne tűnjön el nyomtalanul az, ahogy az író maga élte volt meg a rendszer valóságos világát.

Mert amit Bodor Ádám a regény lezárásaként mondat el Andrej Bodorral, az végül is az egész regénynek és ezzel szerzőjének is az igazsága: *„Éjnek évadján a lenyugvó hold csöndjében érkeztem a tetőre, sítalpaím ezüst szalagja most is ott kanyargott tisztásokon át a Kolinda-erdő búvópatakjai felé. Utoljára még átjárt egy kis jóleső meleg: azért mégsem tűnök el erről a tájról nyomtalanul.”* (158. o.)

Tordai Zádor

ÖREGKORI MESTERESSÉ

Lengyel Balázs: *Két Róma*
Balassi Kiadó, 1995. 188 oldal, 380 Ft

A kötet nagyobbik része rövid cikkek gyűjteménye, dokumentumközlés, interjú, még hozzá négy ciklusban, IRODALMI ARCKÉPEK, EGY S MÁS A MÚLTBÓL, DOKUMENTUMOK,

IRODALMI ÉLETÜNKBŐL címen. Remélhetőleg nem hat tiszteletlenségnek, ha ezekről most nem beszélek. A címadó írás kivételes jelentőségét szeretném hangsúlyozni. A KÉT RÓMA öregkori mesteresszé: megkockáztatom azt az állítást, hogy az író főműve.

A nagyalakú lapokon csak harminc oldal terjedelmű *memoár* eseményekben, alakokban, elménkbe és szívünkbe vésődő csúcspontokban gazdag, s különös módon mégsem keveselljük. A szerencsésen megválasztott-megalált keret teszi lehetővé, hogy ilyen kevés ilyen sok legyen, beleférjen egy élet értelme s az, ami megtörtént benne – minden zsúfoltság nélkül, arányosan.

A KÉT RÓMA alcíme: EMLÉKEZÉS, 1948–1993. Lengyel Balázs kétszer járt Rómában, először harminc-, másodsorban hetvenöt éves korában. Az első tartózkodás feleségével, Nemes Nagy Ágnessel az élet tetőpontja, a kései utazás második feleségével és fiával rezignált epilógus. 1948-ban az író fiatal volt, de nem tapasztalatlan. Túlélte a háborút, két év óta jelentős folyóiratot szerkesztett – az *Újholdat*. A huszonhat éves Nemes Nagy Ágnes első verseskötetére éppen Baumgarten-díjat kapott. Abban a városban vannak, amely a kulturális zárandoklatoknak mindig is legfőbb célpontja volt. S mégsem otthontalanul, elrekesztve a magyar kultúrától, mert annak azokban az években, úgy tetszik, a Római Magyar Akadémia az egyik centruma volt. A Kardos Tibor vezette intézet legendája más emlékezőkben is fel-feltűnedezik. Jellemzésére itt egy névsor Lengyel Balázs tollából: „*Ott volt közöttünk, mint mondtam már, Weöres Sándor, Károlyi Amy, azelőtt Ottlik Géza, majd utána sorban, többnyire hónapokon át Déry Tibor és felesége, Oravecz Paula, Balázs Béla, Kerényi Károly, Lukács György, Pilinszky János, Toldalagi Pál, Nemes Nagy Ágnes, Klaniczay Tibor, Veress Sándor zeneszerző, valamint Hantai Simon és Fiedler Ferenc festők...*” S mint a lapokról kiderül, Fülep Lajos, Ferenczy Noémi, Takáts Gyula, Csorba Győző, Szöllösy András és mások. S az intézet nemcsak szálláshelye volt ezeknek a jelentékeny embereknek, hanem együtt is éltek akadémiai és társas életet. Kardos kérésére Kerényi Károly mutatta be vallástörténeti szempontból a Forum Romanumot, a Michelangelo-kutató Tolnay Károly a

Sistinát. Fülep – meglehetősen kinos – nyelvhelyességi szemináriumokat tartott. Kirándultak Sziciliába. Pilinszky elmesélte nekem, hogy egy orvietói közös látogatásból visszatérve Lukácsné biztatására Lukács György ölében ülve érkezett meg a tömött buszon az örök városba. Eleven beszélgetések folytak a nemzedékeken belül és a nemzedékek között, néha ingerült, értetlen viták.

S Nemes Nagy Ágnes szépsége. Valamint a gyanútlanúság, amely sűrű aranyfényt kölcsönzött a római hónapoknak – mit sem sejtve a hazatérés után az országra hamarosan rázáruló lakatról.

Ahogy az Akadémia, a Borromini építette Falconieri-palota tetejéről kilátás nyílik a városra, olyanképpen nyílik kilátás az első Rómából – illetve a másodikból, amely az elsőt felidézi – az egész életre. A szálak ott futnak össze és onnan tartanak szét.

A jó *memoár* két ismerve együtt van ebben az esszében: a jelentős emberek és események megfigyelése és a vallomásosság. Pilinszky egyéniségét például teljességgel elfodta az a banális hiba, hogy lírájának alányával azonosítva őt magát is valamifajta szenvedő misztikusnak, rosszabb esetben szent embernek, világi szerzetesnek, aszkétának, már-már krisztusi alaknak szokták tekinteni. Igaz, ehhez a költő előadói modora, öltözködése, fényképei, életbeli színészi képességei is hozzájárultak. A nyilvánosság előtt talán most először merül fel Pilinszky karakterének naiv gátlástalansága és önzése, narcisztikus vonásai. Korántsem elfogulatlan szemlélő beszél erről, az érintettségnek legalább három rétege tárható fel. Az első Nemes Nagy Ágnes szintén sok rétegből összetevődő véleményének hatása (az egyik réteg egy meglepően eleven protestáns-katolikus ellentét), a második Lengyel Balázs Nemes Naggyal összefonódó személyes története (Pilinszky egy rosszindulatú és célzatos pletykája hozzájárult házasságuk későbbi felbomlásához), a harmadik a nemzedék kritikusanak csalódása, aki a SZÁLKÁR-kal kezdődő új verseket értékvesztésnek, nyugati mintákhoz való külsőleges idomulásnak tekintette (ezt a véleményt, amelyet Lengyel Balázs nemzedékének több mértékadó tagja oszt, egy következő nemzedék – mint másutt megírtam –

legfőbb nyugtázhatja, felfogni nem képes). A személyes érintettségnek ezek a rétegei azonban, éppen mert bevallottak és nem eltakartak, semmiképpen sem gyengítik Lengyel Balázs Pilinszky-portréját. Inkább az olvasó önálló véleményalkotásának hagy-nak helyet.

A legjelentősebb portré nyilvánvalóan a Nemes Nagy Ágnesé, hiszen ez az esszé legalább annyira róla való megemlékezés, mint amennyire emlékezés. Elfogulatlanságról itt persze szó sem lehet, a megfigyelő szemtanú beszámolója és az élettárs vallomása egybeér. Lengyel Balázs többször is eddig ismeretlen – gyönyörű – verseket idéz, s ezek megvilágító, illusztráló szerepénél is jellemzőbb az a tény, hogy a költőnő nyilván nem színvaló, hanem személyességük miatt ítélte kiadatatlannak őket. (Az egész posztumusz fel-táruló Nemes Nagy-költészet szinte egy más-ik, elfojtásra ítélt, nem kisebb, de érzelme-sebb, szubjektívebb, gyengédebb költőt is-mertet meg.)

Lengyel Balázs Nemes Nagy Ágneshez va-ló viszonyát ebben az írásban a nemes alárendelődés határozza meg. Nemcsak arról van szó, hogy az értelmező elismeri a művészi al-kotóképeség magasabbrendűségét, hiszen maga fölé helyezi feleségét az értelmezés mű-vészetében, az okosságban, a bátorságban, az erkölcsi kvalitásban, következetességben és szigorban is. Ugyanakkor tapintatosan érzé-kelteti, hogy ez a sok kiválóság túlérzékeny-séggel, keserűséggel, indulattal, féltékeny-séggel, puritán rigorozitással, túlzó erkölcsi szigorral és hegyes iróniával elegyítve pokol-lá is tudta tenni az életet. Válásuk mégsem jelentett szakítást, sőt Lengyel Balázs újabb házassága sem változtatott szoros kapcsolatukon: „*Pedig, ha nehezen is, meg tudott bocsátani, és feledni tudta keserűségét. A múltban is, és a leg-nehezebb életmozzanatokban is. Akkor, amikor már menthetetlenül beteg volt, s én az infarktus után lábadoztam. Délutánonként Vera vitt el hozzá, mert még bizonytalanul jártam, s megvárt egy esz-presszóban, míg mi beszélgettünk egymással. Igen, irodalomról beszélgettünk, mert az életünk nyomorúságáról, a betegségről Ágnes nem akart beszélni. A szenvedésében hihetetlen erővel tartotta magát, s mindenről tudván tudva, minden ízével, lelki-testi porcikájával az élethez kötődött. Pár nappal a vég*

előtt ő kezdte a búcsúzkodást. Nézd, mondta csodá-latos nagylelkűségével, tudom, hogy olykor erősza-kos voltam veled, rád oktrojáltam az akaratomat, szétromboltam, amit Te szerettél volna. És beszélt még ehhez hasonlókat. Én pedig, mondtam neki, rettenetes sok fájdalmat okoztam neked. Kétségbe-esnivalóan sokat. Mert más voltam, mint Te, és kínzottan folytattam a szót, ami ebben a helyzetben már úgyse könnyít semmit sem. Mégis mondta, ez volt a mi életünk. Így volt, ez volt. Mindkettőnké.” Olyan csúcspont ez köztük történetének a végén, mint a római hónapokban a Pantheon megmászása, amikor Lengyel Balázs ott a ku-polán fedezi föl súlyos tériszonyát, és Nemes Nagy biztatja, támogatja. (Eszembe jut, 1993-ban véletlenül a Pantheon előtt találkoztam Lengyel Balázzsal, feleségével és fiával, s vál-tottunk néhány szót.)

Az előbbi hosszú idézet a memoár végén található, de nem a legvégén. Lengyel Balázs tartogat még egy poént, amellyel zárni esz-szójét nyilván eleve elhatározta. Rómában a Virágok terén a könyvárusok kirakják a könyveiket. Giordano Bruno máglyájának helye néhány lépésre van az Akadémiától, harmincöt évvel azelőtt Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs mindennap járt ott. Most Lengyel fia veszi észre, hogy a könyvek kö-zött van Nemes Nagy olasz verseskötete, a SOLTICE (NAPFORDULÓ) is.

Nyilvánvaló, miről szól ez a befejezés: az irodalmi továbbélés, nagy szóval a halhatat-lanság *vigaszáról*. Ilyesmit tartalmaz az előbbi megrendítő jelenet is, amelyben a két beteg ember, mielőtt rászánja magát, hogy élete mérlegét megvonja, mit is tehetne mást, tes-zi, amit egy napja és három évtizede: irodala-mról beszélget. Az irodalom iránti olthatatlan lelkesedésben, az alábbi majdhogynem naiv kérdésekben fejeződik ki Lengyel Balázs életének értelme: „*Ki az, és hogyan jön az össze, hogy valaki [Weöres Sándor] váratlan jókedvé-ben felhevülten egyre csak bort kíván (Balázskám, még egy pohárral!), s mellette, előtte vagy utána olyasmire képes, amire senki soha, ami írva leszen, míg csak él a magyar nyelv. S nemcsak a nyomtatott betűkben rögzül, hanem fel-feldereng az emlékezet-ben, s majd idővel, öreg emberek egyszerre skandál-ni kezdik magukban: »Liba pék / A kenyered oda-ég!« S ki az az asszony, az egykori feleségem, ho-gyan képes rá, hogy szava idővel múlhatatlan fel-*

szólítás lesz: »Meg kell tanulni itt a fák / Kimondhatatlan tetteit«... Mit tudnak ők ketten vagy három Pilinszkyvel (aki szintén ott van velünk Catinában), ami megmaradni látszik a mi kis örökletünkben? Mit tudnak ők, mit költő barátaink jobbjai, akik olyanok, mint mi, étel-ital, esetleg az ágy örömeivel teltlen, vágyaktól és fájdalomtól vagy kicsinyességektől mozgatva, mégis elérnek egy másik emberi minőség határmezsgyéjére, olykor messze túl is jutnak rajta.»

A művészetvallás e felfohászkozásában volna valami a széplelek rajongásából, a zseni kultuszából – ha nem a vágyak, fájdalom, kicsinyességek történetével együtt jelenne meg. Mert valahogy úgy igaz: amikor Weöres, Nemes Nagy, Pilinszky verseit olvassuk, akkor hamis ezeket azoknak az embereknek a történetével azonosítani, akik a verseket írták. De amikor Weöresről, Nemes Nagyról, Pilinszkyről olvasunk, akkor viszont hamis az ő történetüket verseikkel azonosítani. Ha verset olvasunk, az életrajz másodlagos, ha költőről szóló memoárt, a vers másodlagos, és az élet elsődleges. Lengyel Balázs elhatározása (vagy – hogy valami nagyon fájdalmas kérdést tegyek föl – Nemes Nagy Ágnes halálának eseménye?) lepatintotta az életről a zárat, s ezért írhatta meg memoárját, öregkori mesterességét. A jelző – öregkori – nemcsak az életkort, hanem bizonyos értelemben a stílust is jelzi. A visszatekintő rezignáció fáradt, s ez nem ritkán a mondatok épségét veszélyezteti. De valahogy ez is a dologhoz tartozik, példázván, hogy nem minden múlik a jó mondatokon. A dadogó stílus is azt a feszességet, merevséget fölvaltó áradó bőséget idézi, amely annak jele, hogy valaki nemcsak őrzi élete értelmét, de meg is érti. Nemes Nagy Ágnes jelentős költészete és Lengyel Balázs életfogytiglani áldozatos szolgálata mögött föltárl Ágnes, Balázs és (a kevés szóból is kikövetkeztethetően) Vera története.

Radnóti Sándor

ELNAPOLT ÉLET

Kunszt György: *A hagyomány jövője*
Comitatus, Veszprém, 1995.
(Pannon Panteon sorozat) 256 oldal, 500 Ft

Kunszt György: *Feljegyzések a hagyomány jövőjéhez*
Tata, 1995. (Allée-füzetek 1.)
98 oldal, ára nincs feltüntetve

Ferdinand Ebner is, Szabó Lajost is csak Kunszt György tolmácsolásában ismerem. Éppen ezért nem tudom egyértelműen eldönteni, hogy azt, ami Kunszt György gondolkodását jellemzi, szellemi életének e két meghatározó alakjára kell-e visszavezetnünk. De ez tulajdonképpen nem is igazán lényeges. Azért tartottam csupán szükségesnek mindjárt előjáróban megemlíteni századunk e két, Kunszt György kötetében központi szerepet játszó, szélesebb körökben viszont alig-alig ismert gondolkodóját, nehogy bárki azt gondolja: nem akarok róluk tudomást venni. Magam is tudom: ha ezt tenném, ha mint számomra érdektelent, ignorálnám A HAGYOMÁNY JÖVŐJÉ-nek egyik alapvető törekvését, az Ebner és Szabó Lajos örökségének megismertetésére irányulót, akkor torz képet festenek Kunszt két kötetéről. Méltánytalan lenne Kunszt Györggyel szemben észre sem venni Ebner és Szabót, látván azt a – nem tudok rá jobb szót – alázatot, amellyel ő e két szentjének gondolkodásához fordul. Ugyanakkor mégis az az érzésem, hogy – nyitva hagyva Ebner és Szabó Lajos gondolkodói nagyságának és jelentőségének kérdését, amihez nem tudok hozzászólni – Kunszt félreértene önmagát, ha azt hinné, hogy Ebner vagy akár személyes mestere, Szabó Lajos nyomdokain halad. Talán azért is reménytelen akár Ebner, a dialógikus gondolkodásnak Kunszt szerint Buber és Rosenzweig mellett legjelentősebb alakját, akár Szabó Lajost, akit jellemezvén Kunszt azt írja, hogy „a legszkeptikusabb értékelés szerint is biztos, hogy a XX. század egyik legnagyobb magyar gondolkodójáról van szó, a lelkesültebb értékelésnek pedig azt kell állítania, hogy jelentősége az egész emberiség fejlődésének szempontjából is kulcsfontosságú” (A HAGYOMÁNY, 30. o.),¹ feltámasztani akarni, mert ez a két gondolkodó, mindegyik a maga módján, pontosan tudta, talán túlsá-